

Новітня історія України

УДК 94:371.671(477.7)

Ф. Г. Турченко

ЯК СТВОРЮВАЛИСЯ ПЕРШІ ПІДРУЧНИКИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ¹

У статті мова йде про підручники з історії України, які були написані в перші роки незалежності. Характеризується загальнополітична ситуація, в контексті якої відбувалася реорганізація шкільної історичної освіти, розроблялися нові програми і концепції історичної освіти, проходили обговорення нових книг. В контексті цієї ситуації розкриваються обставини створення колективом істориків Запорізького, Донецького і Дніпропетровського університетів підручників з історії України для 7-11 класів. Значне місце приділяється спробам прокомуністичних політичних сил України, зокрема її південно-східних областей, вплинути на зміст підручників. Описується провал цих спроб.

Ключові слова: історія України, шкільний підручник, "регіональний підручник", методологія історії, національна ідентичність.

Російська критика українських підручників

В Росії уважно слідкували за боротьбою навколо підручників з історії в Україні. Там відкрито висловили незадоволення концептуальними підходами наших авторів. Але до науки це не має жодного відношення. Як пишуть вчені, це – "історична політика, тобто, намагання влади нав'язати суспільству "єдино вірне", з її точки зору, трактування історії.

В Росії з початком путінського правління активно працює група авторів, які втілюють у шкільну освіту "історичну політику" режиму. Найвідоміший з них професор Олександр Данілов. Він – автор і співавтор багатьох книг, робочих зошитів і навчальних посібників, концепцій підручників, поурочних розробок з історії Росії, зокрема, для 6, 7, 8, 9, 10 і 11 класів. Данілов – один з співредакторів колективної книги, написаної на замовлення влади – "Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств"[1]. Усі вищезгадані видання були задумані як нове, "патріотично-державницьке" бачення минулого Росії, покликане ліквідувати у свідомості вчителів/учнів ту "кашу" (вислів вищих державних керівників РФ), яка виникла в результаті викладання історії за підручниками "ліберально" орієнтації часів Бориса Єльцина.

У "новому баченні" історії Росії чимало місця відводиться Україні. Але ніякої самостійної історичної ролі за нею не визнається. В "Освещении общей истории России и народов постсоветских стран...", як цілком очевидна, неспростовна істина, говориться про "триединство русской нации (великороссов, малороссов и белорусов)" [1, с. 65]. Тобто, етнонім "русский" охоплює не лише росіян, а й українців, білорусів. Концепція "трех ветвей русского народа", як відомо, зняряддя з арсеналу дореволюційної великодержавної історіографії. У свій час концепцію "триединства" розвинули українські історики, зокрема Михайло Грушевський, який довів паралельне одночасне існування українсько-руської і великоросійської народностей. Грушевський відкидав ідею "єдності" російського народу і говорив, що в неї можуть вірити лише "Іловайські" (Іловайський – автор підручника російської історії для гімназій і реальних училищ, який наприкінці XIX – на поч. XX ст. витримав декілька десятків видань). Тепер ця концепція всерйоз береться на озброєння авторами російських підручників. Це навіть відхід від радянських підходів, які все-таки вважали Київську Русь "колискою трьох братніх східнослов'янських народів".

У контексті концепції "триединства" російськими експертами розглядаються усі вузлові сторінки української історії. Зокрема, на її підставі вибудовується, по суті, імперіалістична теорія "собирания русских земель". У цій концепції Переяславська Рада 1654 р. перетворюється в один з етапів цього "собирания", а Українська козацька держава, створена в ході Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького – це лише "вымысел" українських істориків [1, с. 7].

При такому тлумаченні "спільної історії" в ній, звичайно, не залишається місця й для історичного виправдання автономії України XVII-XVIII ст. Російські експерти дають пораду українським авторам: "Вместо мифа о ликвидации "украинской автономии" политику монархии следует рассматривать в контексте унификации и модернизации империи" [1, с. 65].

¹ Закінчення. Початок див. у випусках 44 і 45.

Далі з тексту експертної доповіді виявляється, що “ужесточение национальной политики”, у тій його частині, якою була русифікація – цілком нормальне явище. Цей процес не може бути охарактеризований як “насильственная политика” царизма. Це, зазначає Олександр Данилов і його співавтори, – “естественный процесс, неотрывный от урбанизации и модернизации” [1, с. 65].

Читач має зробити висновок, що гальмувати русифікацію – це протистояти модернізації, не визнавати необхідність індустріалізації, будівництва нових міст, поширення освіти, книгодрукування, науки, ЗМІ, розвитку суспільства взагалі. Тобто, той, хто виступав (і виступає!) проти русифікації – ретроград.

Такий підхід свідчить або непоінформованістю авторів “Освещения общей истории России и народов постсоветских стран...” або їх заангажованість. Хоча модернізація в XIX – на початку XX ст. справді супроводжується швидким розвитком освіти, поширенням книги і друкованих ЗМІ, але це не означає, що вони в обов’язковому порядку мали бути лише російськомовними. У поліетнічних державах неодмінним супутником модернізації є національне відродження, яке починається з пробудження інтересу до мови, історії, фольклору залежних (недержавних) народів. Відбувається розвиток літератури, писемності рідною мовою. Цей процес розпочався ще наприкінці XVIII ст., і в XIX ст. охопив багато країн Європи, у т. ч. і Україну. Про це неодноразово писали вітчизняні і зарубіжні автори [2, с. 186-187]. Близький приклад того, як модернізаційні процеси сприяли відродженню рідної мови показала Чехія, де йшло до повного онімечення, але в першій половині XIX ст. протягом одного покоління в німецькомовних чеських містах запанувала чеська мова. Не так швидко і яскраво, як у Чехії, але в Наддніпрянській Україні під впливом модернізації також розгорнулося національно-культурне відродження. Інформація про це доступна російським авторам. Але вона ігнорується. Ці автори стоять на тому, що “русификация – неотъемлемая часть модернизации”.

Але не лише модернізації. Читаючи далі доповідь російських авторів, натрапляємо ще на один досить дивний для сучасного українського читача висновок: “Русификация являлась неотъемлемой частью... складывания общерусской нации” [1, с. 65].

Про те, що модернізація супроводжується процесами націотворення, загальновідомо. В ході цього процесу різні групи населення об’єднуються почуттям національної єдності, яке вносять в їх середовище інтелігентно-патріоти. Виникає національний рух, який ставить питання про зміну політичного статусу народу – про автономію чи навіть незалежність. Сучасні українські і зарубіжні історики дослідили цей процес на широкій джерельній базі. Матеріал про націотворення увійшов в українські підручники. Природно, що на початку XX ст. на базі російського (“русского” чи “великорусского”) етносу також відбувався процес націотворення. Але у наведеному вище висновку істориків сусідньої держави мова йде не про російське націотворення. Йдеться про так зване “триединство русской нации (великороссов, малороссов, белорусов”. Цей давній, суто імперський проект мав на увазі русифікацію українців і білорусів, перетворення їх на росіян (“русских”). Одночасно, він передбачав блокування процесу українського і білоруського націотворення.

Таким чином, російські критики українських підручників відмовляються навіть від радянської спадщини, яка все-таки визнавала існування української нації. При цьому вони анітрошки не сумніваються, що всі повинні дружно, з натхненням і вдячністю прийняти як істину в останній інстанції доктрину про “триедину російську націю” і зробити необхідні політичні висновки.

Загальновідомо, що до 1917 р. Росія була імперією. Її офіційною назвою – Російська імперія, послуговувалися і громадяни, державні діячі, російські і іноземні дипломати. Цю назву можна знайти в офіційних документах, на політичних картах.

Слід було очікувати, що образ Росії як багатонаціональної імперії знайде належне відображення в концепції історії Росії. Однак, у Вступі до Книги для вчителя Олександра Данілова читач жодного разу не знайде словосполучення “Російська імперія”. Зате десятки разів використовується етнонім “Росія”. Проаналізувавши його зміст, виявляємо, що Даніловим слово “Росія” використовується як синонім “Російська держава”, “Російська імперія”. Географічно Росією у книзі Данілова охоплюється євразійський простір від кордонів з Німеччиною і Австро-Угорщиною на Заході і до Тихого океану на Сході.

Нічого незвичайного у цьому не було б, якби автор охарактеризував Росію як багатонаціональну імперію, в якій росіян (“великороссов”, “русских”) проживало менше половини загальної чисельності населення, а розселені вони були переважно в центральних регіонах держави. Але інформація в книзі подана таким чином, що малообізаному читачу може здатися, що Російська держава – це моноетнічна територія, населена виключно росіянами. Складається враження, що усі країни, національні регіони і області, що входили до складу Російської імперії – це не просто приєднані у свій час до неї країни з власною багатоміліонною історією і власним етнічним складом, а власне – Росія. У Вступі до книги Олександра Данілова жодного разу не згадується власна назва жодної з країн, областей, території чи історичних регіонів (у тому числі, звичайно, й України), що входили до складу Російської імперії. Всі вони “розчиняються” у “розмитому”, географічно і етнонаціонально невизначеному понятті “Росія”. Важко визнати це випадковим.

До речі, російські експерти в “Освещении общей истории России и народов постсоветских стран...” (де, нагадуємо, Данілов один з головних редакторів), прискіпливо ставляться до інформації про географію розселення етносів, яка наводиться в підручниках пострадянських незалежних держав. Зокрема, вони жорстко критикують авторів українських підручників з приводу того, що в терміні “Україна” ті враховують не лише сучасні політичні кордони, але й етногеографічні [1, с. 65].

Справді, всі автори підручників історії України для 9 класу, відповідно до вимог програми МОН, пишуть, що на зламі XIX-XX ст. український етнічний масив включав території 9 губерній Російської імперії (Київської,

Харківської, Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Волинської, Подільської, Херсонської, Таврійської – без Криму), а також заселені переважно українцями великі райони інших адміністративних одиниць імперії, що безпосередньо примикали до цих 9 губерній: Кубані, Війська Донського, Воронежської, Курської, Гродненської, Могилівської губерній, Холмщини і частини Бессарабії. Про це свідчать матеріали Всеросійського перепису 1897 р. Так було в історії. Українська РСР, а потім незалежна Україна, сформувалася в кордонах, які дещо вужчі українського етнічного масиву початку ХХ ст. Нічого незвичайного у цьому немає. Межі етнічних масивів і державні кордони не завжди співпадають. Головне, щоб добре знаючи ситуацію сторічного минулого, ніяких політичних висновків не робити сьогодні. Напевне, це розуміють і наші російські колеги. Але все ж інформацію про межі українського етнічного масиву, наведену в підручнику з історії України для 9 класу, вони вважають відходом від якихось, невідомо ким вироблених канонів.

З іншого боку, ці ж експерти висловлюють своє обурення тим, що українські автори *“понятие “Россия” розглядають, “исходя из современных ее политических границ”* [1, с. 65]. І хоча це обурення безпідставне (українські автори в підручниках взагалі не акцентують уваги на цьому питанні), реакція росіян примушує згадати давню істину: *“Що дозволено Юпітеру...”*.

Ніяких концептуальних змін щодо оцінки національних відносин читач не виявить і в тих місцях *Вступу* Олександра Данілова, де мова йде про *революцію і громадянську війну 1917-1920 рр.* Тут знову використовується поняття *“Росія”*, причому її географічні межі співпадають з кордонами колишньої імперії. Автор оперує поняттями *Велика російська революція і Громадянська війна* (з великої букви). Про особливості подій в національних регіонах у ці роки не говориться ані слова. У *Вступі-концепції* Данілова не згадується, зокрема, про те, що у ці роки народи колишньої Російської імперії, у т. ч. український народ, піднялися на свої, *національні революції*, створили власні держави і що із зброєю в руках відстоювали власний суверенітет, своє природне право на незалежне існування. Уявлення Данілова про події в національних регіонах колишньої імперії в 1917-1920 рр. сформульовані у такій формі: *“Центробежные тенденции национальных регионов развивались по нарастающей после февраля 1917 г. Но если до октября 1917 г. это было дистанцирование от нараставшего в России хаоса и безвластия, то после прихода большевиков возобладал сецессионизм – отпадение от некогда единого государства и конституирование собственной национальной государственности”* [3, с. 156]. Автори чітко демонструють свою проімперську позицію: те, що для українців та інших пригноблених народів імперії – національно-визвольний рух, для них – *“центробежные тенденции”* і *“сецессионизм”*.

Якщо читач спробує виявити в подіях громадянської війни *українські фрагменти*, то він буде розчарований: в розділі матеріал викладений таким чином, що образ України навіть на своїй власній території майже не проглядається, уявлення про неї спотворені, її власне ім'я не згадується. Зокрема, говорячи про південний регіон України в розпал громадянської війни (1919 р.), автори використовують терміни *“Новороссия”* або *“Европейский юг России”* [3, с. 178, 186, 187]. Нагадаємо, що на цей час вже існувала Українська СРР, до складу якої входили сучасні південні області, що, природно, визнавало радянське керівництво Росії. Як заявляв Володимир Путін, *“все це видумали більшовики і Бог їм суддя”*.

Додатковий матеріал для характеристики поглядів Данілова і його співавторів на події в Україні в 1917-1920 рр. дає *“Освещение общей истории России и народов постсоветских стран...”*. З тексту книги можна зробити висновок, що автори переконані, що в ці роки в Україні і Росії відбувався спільний історичний процес і ніяких істотних особливостей на їх території не спостерігалось. Відкидається і оголошується фальсифікацією все, що не вписується в цю концепцію. Зокрема, називається міфом підтверджений багатьма дослідниками факт масової підтримки Центральної Ради і перемоги українських національних партій на виборах до Всеросійських установчих зборів [1, с. 139]. Політика Тимчасового уряду, пишуть експерти, ґрунтувалася на принципі *“народного суверенитета и преемственности права”*, а вся діяльність Центральної Ради оголошується деструктивною, спрямованою *“на дезинтеграцию России”* [1, с. 145]. Політика українських національних урядів засуджується, а діяльність Тимчасового уряду, *“червоних”* і *“білих”* описується з розумінням і навіть симпатією. Експерти не знаходять жодного аргументу для виправдання дій представників українського визвольного руху. Все, що зв'язано з їх діяльністю, зі спробами створити власну державу і захистити її, засуджується, оголошується авантюризмом або антиросійськими інтригами.

Такий підхід до подій національної революції визначає й оцінку російськими експертами ключових процесів історії України радянського періоду, зокрема, повне вилучення з контексту новітньої української історії національно-визвольної боротьби.

І справді, якщо ніякого конструктиву в діяльності українських націоналістів, за переконанням російських авторів, не було в 1917-1920 рр., то звідки він міг з'явитися, наприклад, на початку 20-х років ХХ ст., коли відбувалося оформлення СРСР?

У своїх публікаціях згадані вище російські історики часто дають поради українським колегам. Порадили вони і як писати в українських підручниках про утворення СРСР: замість того, щоб культивувати міф *“о СРСР как о тоталитарной “империи”, ведущей политику “русификации”*, слід зосередитися на вивченні *“роли УССР как учредителя СРСР”* і при цьому *“не снимать вопрос о насильственной украинизации 1920 – начала 1930-х гг.”* [3, с. 197].

Тоталітарний характер політичного режиму в СРСР автори підручників для 11 класу і Книг для вчителя не визнають. Вони прямо оголосили про відмову *“от концепции тоталитаризма, как объясняющей события в СССР 1930-х и последующих годов”* [3; 4, с. 5]. Теза про *“насильницьку українізацію”* – наскрізь фальшива. Називати цей процес, який очолював сталінський сатрап Лазар Каганович, *“насильницькою українізацією”* – це щось зі сфери політичної фантастики. Як, до речі, і твердження про якусь особливу роль

України у створенні СРСР. Невже російські експерти справді вважають що УСРР, яка централізовано управлялася через партійно-державний і фінансово-господарський апарат з Москви, могла проводити якусь "особливу", відмінну від московського центру, національну політику?

Що ж стосується подачі подій, які відбувалися після завершення громадянської війни, тобто вже в умовах Радянського Союзу, то, аналізуючи їх, Данілов робить запаморочливий кульбіт: назва "Росія" зникає із сторінок книги. Її замінює усім відома аббревіатура – СРСР. Тобто, якщо до 1917 р. назвою "Росія" позначався весь імперський простір (хоча слово "імперія" не використовувалося), то після 1922 р. нова назва – "Радянський Союз" – витісняє назву "Росія", перетворюючись у її синонім. При цьому, концепція подачі матеріалу не змінюється. Як і у попередніх розділах, для характеристики історичного процесу в Росії 1921-2009 рр. (книга все-таки має назву "Історія Росії" і її вивчають жителі Російської Федерації), використовується матеріал по всьому СРСР. Причому, напевне, для підсилення патріотичних почуттів росіян, інколи вводиться поняття "імперія", тепер вже як синонім СРСР. Так, характеризуючи пік могутності СРСР, співавтор Данілова Олександр Філіпов пише: *"Империя Сталина" – сфера влияния СРСР территориально превосходит все евразийские державы прошлого, даже империю Чингисхана* [5, С. 63]. Вкотре виникає питання: що ж викладають в 11 класі – історію СРСР чи історію імперської Росії? Чи це сприймається як одне й теж? Очевидно так, хоча прямо про це не говориться.

Характерний фрагмент із Вступу книги Данілова, присвячений подіям початку Другої світової війни: *"Относительно похода Красной Армии в сентябре 1939 г. следовало бы подчеркнуть, что речь шла о реальном освобождении тех территорий, которые отошли к Польше по Рижскому мирному договору 1921 г., т. е. было ничем иным, как освобождением части Отечества"* [3, с.21-22]. Цей фрагмент викликає багато запитань, зокрема, де в розумінні Данілова і Філіпова починається і де закінчується "Отечество"? Як поняття "Отечество" співвідноситься з поняттями "Росія" і "СРСР"? Відомо, що Галичина лише в 1939 р. стала радянською територією, ніколи раніше не входила до складу Російської імперії. Лише під час Першої світової війни вона деякий час була окупована російськими військами. Тоді царські чиновники на весь світ оголосили, що цей край – "исконно-русская территория". На декілька тижнів частина Західної України опинилася під контролем радянських військ в період радянсько-польської війни 1920 р. Тут більшовиками була утворена Східно-Галицька соціалістична радянська республіка. Після поразки під Варшавою радянські війська відступили, і Галичина була визнана частиною Польщі.

Складається враження, що Олександр Данілов і Олександр Філіпов впевнено йдуть по стопах апологетів російських царів і радянських експортерів "світової революції", сприймаючи поняття "Росія", "СРСР" і "Отечество" (у його складі і Західної України) як рівноцінні...

Вкотре ставимо питання: про яку Росію йде мова? Читаючи книги Данілова і Філіпова, ми так і не одержали чіткої відповіді на питання: історію якої країни вивчають в 11 класах російських шкіл у курсі "Історія Росії"?

Частина керівників системи освіти, освітянських чиновників, представників російської громадськості концепцію Данілова сприйняла схвально. Але була й досить активна група професійних істориків і небайдужих громадян, які зустріли цю "теорію" різко негативно. І не в останню чергу тому, що у ній "розмите" поняття "Росія" і важко розібратися, де починається, а де закінчується російське "Отечество".

Звернемося до думки російського історика Ігоря Долуцького, наукового редактора популярного у свій час в Росії підручника "Отечественная история" для 10-11 класів. У грудні 2003 р. з цієї книги наказом міністра освіти Російської Федерації зняли гриф МОН "Рекомендовано". Виявилось, що в підручнику було "необ'єктивно", з точки зору міністерських чиновників, висвітлено останні роки історії Росії. В інтерв'ю інтернет-виданню Грані TV РУ Долуцький назвав концепцію Книги для вчителя Данілова "імперською", хоча зазначив, що автори й уникають називати Росію "імперією". *"В підручнику немає інших народів. Це позиція людей, які відносять до імперської нації"*, – підсумував він [6].

В суто імперському дусі у книгах Данілова і О. Філіпова висвітлюється постать Сталіна. Доцент Московського державного університету Ірина Карацуба з цього приводу пише: *"Все, что можно было сделать для обеления Сталин, все сделано"* [7]. Підстав для такого висновку, з точки зору російських рецензентів, цілком достатньо. Наведемо лише декілька прикладів.

Перший стосується оцінки масштабів сталінських репресій в СРСР. *Данілов в своїй концепції підручника ставить завдання чітко визначити коло репресованих у роки "великого терору". Він пропонує вважати репресованими тих, "кто был расстрелян по приговору суда"* [8].

Ірина Карацуба у зв'язку з цим пише: "По нему получается, что те, кто по приговору суда отправился на Колыму, в Казахстан, в Северлаг и еще куда-нибудь и сумел выжить – те не были репрессированы, а просто поправлял здоровье на чудесном воздухе. Лев Разгон не репрессирован, Евгения Гинзбург не репрессирована и т.д. Число репрессированных тем самым уменьшается в 10-15 раз" [7].

Хоча пропозиція вважати репресованими лише засуджених до смертної кари і розстріляних у підручнику "не пройшла", у надрукованому в книзі Данілова варіанті концепції залишилася така фраза: "Террор превращался в прагматический инструмент решения народнохозяйственных задач. Оправдания этому, конечно нет, хотя репрессии выполняли функцию устрашения для тех, кто нерадиво работал" [3, с. 19, 23]. *Оцінка Ірини Карацуби: "Налицо явная шизофрения: одно и то же явление не может быть одновременно полезным и не имеющим оправдания. Польза – это уже и есть оправдание..."* [7].

Свою версію Голодомору 1932-1933 рр. – дуже болючу для українського читача тему – Данілов, який спеціально це питання ніколи не вивчав, викладає безапеляційно, як "істину в останній інстанції": "...Следует особо отметить тезис о том, что организованного голода на селе в СССР не было. Тем более, он не был "спровоцирован" властью в отношении тех или иных народов или социальных групп. Голод был

связан, как с погодными условиями, так и с незавершенностью процессов коллективизации (колхозы еще не могли обеспечить необходимый уровень производства товарного хлеба, в то время, как кулачество уже было “ликвидировано как класс” и в производственной деятельности уже не участвовало). Следовало бы привести здесь и цифры жертв от голода. По уточненным данным, они достигали на Украине не 10 млн., как об этом пишут сегодня украинские историки, а не более 1-2 млн., в то время, как по всему СССР 2-3 млн. (по данным ЗАГСов)” [8]. При цьому Данілов та його співавтори критикують українських істориків, які характеризують Голодомор як геноцид. Нагадаємо, що саме так оцінила Голодомор 1932-1933 рр. Верховна Рада України і ця оцінка залишається офіційною позицією України в цьому питанні.

Але жоден факт, схоже, не може похитнути переконання Данілова у тому, що Сталін видатний політик, до якого слід ставитися з розумінням і повагою. Данілов орієнтує вчителів: “...Важно показать, что Сталин действовал в конкретно-исторической ситуации, действовал (как управленец) вполне рационально” [8]. До цього ж закликає вчителів і Філіпов, тиражуючи в “Новейшей истории России. 1945-2006 гг. (Книга для учителя)”, думку про Сталіна, як про “самого успешного руководителя в истории СССР” [5, с. 93]. Чи не означає це, що вчитель повинен переконувати учнів, що “успіхи” Сталіна урівноважують (а може й переважають!) усі ті численні факти, коли в результаті його дій гинула величезна кількість людей, коли приймалися невиважені, авантюристичні злочинні рішення, які завдавали непоправних збитків суспільству? З точки зору Данилова, саме так.

Але не всі в Росії тоді були згодні з ним.

Звернемося до голосу представника Російської православної церкви митрополита Волоколамського Іларіона: “При Сталине была создана бесчеловечная система, и ничто ее не может оправдать: ни индустриализация, ни атомная бомба, ни сохранение государственных границ, ни даже победа в Великой Отечественной войне, ибо всего этого добился не Сталин, а наш многонациональный народ” [9].

Взагалі, історія Другої світової війни викладається в Росії в суто сталіністських традиціях. Передусім, виправдовується передвоєнна політика СРСР. Аналізуючи відповідні фрагменти концепції Олександра Данилова і Книги для учителя, Ірина Карацуба зазначає: “Идет игра на том, что все зло извне. Идет дикая лесть русскому народу и утверждение о том, что ему не в чем каяться – виноват Мюнхен, поляки... Идет двойная бухгалтерия, двойная мораль, все погружается в имперский националистический чад” [7].

Як зазначалося вище, у *Книзі для вчителя Данілова* і його підручнику для 11 класу досить мало уваги приділяється національним групам населення. Але це враження раптом зникає, коли відкриваєш Розділ 5 “Великая Отечественная война. 1941-1945 гг.”, зокрема, ліхтарик “Сотрудничество с врагом”. Фрагмент під такою ж назвою і з таким же змістом є і у підручнику для 11 класу. Тут мова йде про колаборантів і, нарешті, знаходиться місце для представників прибалтійських, північнокавказьких та інших народів СРСР, у тому числі українців і татар, які воювали на боці Німеччини [3, с. 391-394; 10, с. 387-389].

Жителів України, які співробітничали з нацистами, в підручнику називають не лише “колабораціоністами”, але й підкреслюють, що вони – “націоналісти”, які “активно сотрудничали с нацистами”, брали активну участь в каральних операціях. Йдеться і про ОУН, при чому зазначається, що в Західній Україні вона користувалася “поддержкой части населения”. Згадується про батальйони “Роланд” і “Нахтігаль”, про дивізію військ СС “Галичина”, яку “сформували націоналісти” і які були суто колаборантськими структурами. Про Українську повстанську армію в підручнику Данілова для 11 класу не говориться. Але в експертному висновку “Освещение общей истории России и народов постсоветских стран...” воєнків УПА називають “партизанами фюрера” [1, с. 158].

Кримські татари також заслужили особливої уваги. Про них, зокрема, сказано: “В Крыму более 20 тыс. крымских татар добровольно вступили в антипартизанские батальоны и творили кровавые расправы над участниками борьбы с нацистами”. Прочитавши це, учень, природно, наповниться благородним почуттям ненависті до кримських колаборантів і буде схильним оцінити як належне зміст наступної фрази підручника, яка подається без оцінки автора: “Эти действия части населения в 1944 г. послужили предлогом для массовой депортации ряда народов, обвиненных в пособничестве врагу” [10, с. 393]. Але, без сумніву, серед учнів знайдуться й такі, які не можуть зрозуміти, чому за злочини частини народу повинен відповідати весь народ, у т. ч. немовлята, підлітки, жінки, літні люди.

Часто гострі питання, на які немає однозначної відповіді, розтлумачує учням вчитель. Може, це стосується і питання про репресовані народи? Звернемося до Книги для вчителя: “Особой осторожности и сдержанности требует изучение в рамках учебного курса вопроса о депортации народов Кавказа и других народов в годы войны. Причем также следует иметь в виду, что подобные эксцессы происходили в тот период и в других странах (например, изоляция в США всех жителей японского происхождения)” [10, с. 393]. Наскільки таке роз’яснення вичерпне – вирішуйте самі.

Але ж серед колаборантів були й жителі Росії, етнічні росіяни. Про них у Данілова також говориться, хоча досить скупо. Це і Русская освободительная армия (РОА) Андрія Власова та Особливий козацький корпус Петра Краснова і Андрія Шкуро та інші з’єднання. На наш погляд, ці з’єднання заслуговують на детальніший аналіз, адже у складі цих і подібних їм формувань нараховувалося понад 800 тис. чол. Це більше, ніж у всіх інших (кавказьких, прибалтійських, татарських, українських та ін.) національних формуваннях у складі Вермахту разом взятих. Оскільки Олександр Данілов назвав чисельність татарських антипартизанських батальйонів, логічно для учнів шкіл Російської Федерації було б навести й дані про відповідні російські військові структури. Однак, про це ні у *Книзі для вчителя*, ні у підручнику для 11 класу такої інформації немає. Це не вписується в концепцію війни. Адже росіяни, за переконанням Путіна, перемогли б Гітлера і без допомоги інших народів СРСР, зокрема, українського.

Без сумніву, кожен народ Радянського Союзу під час війни тримав у своїй шафі власний "скелет". У росіян він був найбільший. Але не тому, що вони були більш схильні, ніж інші до колаборації. Просто серед населення СРСР росіяни становили більшість, хоча під окупацію попала лише частина Росії.

Погодитися, що цей підручник здатний служити благородним цілям виховання громадянина демократичного суспільства, важко. Це гостро відчувають росіяни, стурбовані майбутнім своєї батьківщини. Олександр Черкасов, член правління Міжнародного товариства "Меморіал", в інтерв'ю Радіо "Свобода" 21 вересня 2008 р. говорив з приводу концепції і підручника Данілова: *"То, что нам предлагается, это растление умов... Кого можно вырастить таким образом? Очевидно, тех, кто согласен с любыми действиями любого своего правительства – например, теперь в Закавказье. Что из этого получается? ...Неужели школьникам, которые будут учиться по этим пособиям, уготована судьба павших солдат бывших империй?"* [11].

Сьогодні в правдивості цих слів російського правозахисника жителі України можуть переконатися на власному гіркому досвіді. До речі, як і матері тих російських солдатів, які загинули в Донбасі.

Як створювався "Спільний підручник"

Висловивши незадоволення українськими підручниками з історії України, Москва зажадала спільного їх редагування. Вимоги цього прозвучали з російської столиці в останні роки президентства Леоніда Кучми, коли розгорнулися дискусії щодо доцільності "узгодження" текстів українських і російських шкільних підручників з історії. Вимога Москви одержала підтримку Ради ветеранів України, очолюваної генералом Іваном Герасимовим. Рада звернулася до керівництва України з вимогою накладти мораторій на публікацію праць вітчизняних істориків до повного узгодження їх концепції з російською і білоруською сторонами [12]. У травні 2002 р. була створена російсько-українська робоча група для розробки нових підручників з історії України і Росії. Цю групу очолювали віце-прем'єри обох держав – з боку РФ – Валентина Матвієнко, а з боку України – Володимир Семиноженко. Підставою для "узгодження" була оголошена "спільна історія" України і Росії. Таким терміном російські експерти характеризують період перебування України та інших пострадянських країн у складі Московського царства – Російської імперії – Радянського Союзу.

По суті, йшлося про відновлення російської цензури на українські книги. Така цензура була введена ще в кінці XVII – на початку XVIII ст. Петром I і багато разів підтверджувалася його наступниками. Російська влада прагнула, щоб, як це зазначено в указі священного Синоду від 1700 рр., *"не могло в такових книгах... с российской печатью несогласия произойти"*. Це суто імперський підхід, спрямований на уніфікацію розуміння історії відповідно до прийнятих у Москві стандартів.

За Кучми ідея "узгодження" не одержала підтримки професійних істориків України і вчительського загалу, а у політиків – його прихильників, не вистачило владних та й інтелектуальних ресурсів для реалізації цього проекту. Був створений Комітет на захист української історії і Почесним Президентом якого погодився стати відомий історик Ярослав Дашкевич. З'явився відкритий лист Президенту Леоніду Кучмі, Прем'єр-Міністру Анатолію Кінаху і Голові Верховної Ради Володимир Литвину "з приводу загрози політичного перегляду українських підручників". У ньому провідні українські історики, діячі культури і мистецтва, численні представники громадськості заявили: *"Ми наполягаємо на розпуску згаданої російсько-української робочої групи, оскільки перегляд висвітлення історії в українських підручниках на догоду політичній кон'юктурі нинішніх російсько-українських взаємин вважаємо неприпустимим"* [13].

Після обрання Президентом України Віктора Ющенка про цю ідею не забули. З боку проросійських політичних сил постійно звучали заклики "не переписувати історію" і "виправити" підручники. Рада ветеранів України в квітні 2005 р. направила ультимативний запит на ім'я Міністра освіти та науки Станіслава Ніколаєнка, у якому сформулювала "вузлові положення наукової, історично правдивої концепції доленосних 1941-1945 рр.". Ці положення були повторенням радянських підходів до Другої світової війни. Група українських науковців, у тому числі професори Олександр Реєнт, Володимир Сергійчук, Олександр Удод, Юрій Шаповал та ін., звернулися до керівництва країни з закликом створити умови для вільного наукового осмислення подій Другої світової війни, формування її україноцентричної концепції [12].

Спроби відродити радянську концепцію історії України стали ще нахабнішими, коли в 2007 р. на парламентських виборах перемогла Партія Регіонів і Прем'єр-Міністром став Віктор Янукович.

19 грудня 2007 р. відомий своїми українофобськими виступами регіонал, народний депутат України Вадим Колесніченко звернувся через газету "Сьогодні" до іншого члена ПР – віце-прем'єра в уряді Януковича Дмитра Табачника – з відкритим листом "Уроки лицемерія для "маленьких українців", у якому закликав змінити зміст підручників і повернутися до традиції радянського історіописання. При цьому, він запропонував, щоб Південь і Схід вчився за одними підручниками, Центр і Захід – за іншими. Не треба бути проникливим аналітиком, аби зрозуміти справжню мету цього проросійського політика: заклик до розпалювання міжнародної ворожнечі і розчленування України.

Міністром освіти в уряді Віктора Януковича продовжував залишатися представник Соціалістичної партії України Станіслав Ніколаєнко. Він перебував під сильним впливом ветеранських організацій та лівих і проросійських партій, які вимагали від нього повернення до радянської версії історії України. Але у Міністра вистачило здорового глузду не "тиснути" відкрито на авторів. Єдиний випадок, коли він звернувся до мене особисто – було прохання внести до чергового видання підручника для 11 класу інформацію про те, що рішенням Конституційного Суду України 2001 р. заборона діяльності Компартії України в 1991 р. була визнана неконституційною.

Заступники Станіслава Ніколаєнка діяли рішучіше. Запам'яталися два епізоди. Перший: перед видавництвом "Генеза" була поставлена вимога, або з підручника видалять ілюстрації з зображенням

Йосипа Сліпого, Степана Бандери і Романа Шухевича, або публікація нового видання підручника буде заблокована. Другий епізод: була зібрана рада авторів підручників з історії України для 10 і 11 класів. На цій нараді заступник Міністра заявив, що авторам необхідно враховувати точку зору ветеранів, які вимагають “правдивого” відображення минулого. У дискусії, яка почалася після виступу заступника міністра, я заявив, що ті ветерани, про яких йде мова, “правдивою” вважають радянську версію історії і не сприймають незалежності України взагалі. Міністерству треба вибирати – чи дивитися у майбутнє і думати про дітей і внуків, чи оглядатися назад і плентатися в хвості прокомуністичних і проросійських сил. Мій виступ закінчився словами: “Якщо Міністерство візьме курс на цих ветеранів, то мене серед авторів нових підручників не буде”. Мені здавалося, що колеги мене підтримають, але вони промовчали. Що ж стосується заступника Міністра, то він також ніяк не прокоментував мою позицію.

Ця історія мала продовження. На якомусь, досить високому рівні було прийняте рішення про державну експертизу підручників з історії України. Тоді Кабінет Міністрів очолювала Юлія Тимошенко, а Міністром освіти був Іван Вакарчук. Експертиза відбувалася під егідою Українського інституту національної пам'яті. Його керівника академіка Ігоря Юхновського переконали у тому, що підручники з історії України, які були опубліковані у 90-ті – на початку 2000-х рр. (їх було названо “першим поколінням підручників”), застаріли і не відповідають нагальним завданням державотворення. Їх необхідно замінити новими, які стануть знаряддями формування нової історичної пам'яті.

Логіка “реформаторів” у загальному вигляді зводилася до наступного. Завдання перших українських підручників було “розмежування” між Росією і Україною радянського історичного простору. Вважалося, що це завдання протягом 10 років незалежності було виконане: історичний простір між двома сусідніми державами був промаркований. Зусиллями українських істориків, у тому числі й авторів перших підручників, на фактичному матеріалі було продемонстровано, що існує український історичний шлях, відмінний від російського. На новому етапі розвитку, коли Президентом став Віктор Ющенко і Україна визначилася у своєму курсі до Європи, необхідно було йти далі і формувати “загальноєвропейський погляд” на минуле. Це означало, що слід подолати той тип свідомості, який називався “вузьконаціональним” і вважалися “реліктом XIX ст.” – своєрідною “дитячою хворобою” початку незалежності, і шукати спільні моменти в історії України і Європи, України і Росії. Це формулювалося завданням “нового покоління українських підручників”, до створення яких необхідно було якнайшвидше приступати.

Оцінюючи цей проект з урахуванням реалій сьогодення, доводиться згадувати російську приказку: “Гладко було на бумазі, да забыли про овраги”. В умовах, коли значна частина жителів України, особливо її південно-східних областей і Криму, все ще залишалася в полоні проросійських історичних міфів, а все українське сприймали як сумнівне, а то й просто вороже, ставити такі завдання було передчасно.

Але на це, схоже, не звертали уваги. Для підготовки програм і концепції цих підручників Інститутом національної пам'яті спільно з Міністерством освіти і науки була утворена робоча група, головою якої була Наталія Яковенко – завідувачка кафедри історії Національного університету “Кієво-Могилянська академія”. Зазначимо, що жоден з авторів підручників історії України (так званого “першого покоління”) у роботі групи не приймав участі. Група вивчала всі підручники, які мали гриф Міністерства освіти. В Робочій нараді, що відбулася у жовтні 2007 р. у Кончі-Заспі, експерти висловили свої точки висновки. Їх виступи Інститут національної пам'яті опублікував у спеціальній брошурі.

Найголовнішими недоліками існуючих підручників було названо: заідеологізований (з української національно-державницької точки зору) характер підручників; домінування політичної і мілітарної історії без уваги до людського фактора; етноцентризм (україноцентризм, недостатня присутність елементів мультикультурності та поліетнічності); тиражування “песимістичного” уявлення про Україну, зокрема, тези про її колоніальний статус; наявність “пропагандистської риторики, недоречної у навчальній літературі” тощо.

Загальний висновок аналітичної роботи комісії Наталія Яковенко – упорядник брошури, звела до трьох пунктів: “Навчальна література не відповідає ані станові сучасної історичної науки, ані європейським критеріям дидактики, ані потребам українського суспільства” [14, с. 43-44]. При цьому, не було сказано, на які саме досягнення науки слід орієнтуватися. Адже навіть члени робочої групи висловлювали різні точки зору на одні й ті ж питання. Неясно було і з європейськими критеріями: підручники Польщі, наприклад, концептуально помітно відрізняються від підручників Франції чи Німеччини. Незрозуміло було також, які саме “потреби українського суспільства” мали на увазі автори цього висновку.

Читаючи сьогодні ці висновки, складається враження, що їх автори перебували у видуманому ними ідеальному світі, у своєрідній “кришталевій вежі”, ізольованій від реалій тодішнього життя. Україна в роки президентства Ющенка переживала складний і суперечливий процес запізнілого націєтворення, перебувала у стані гострої внутрішньої боротьби і інформаційної війни з Росією. Вона ще не визначилася, у якому геополітичному напрямку їй рухатися - а її громадяни, учасники робочої групи, “заколювали себе” і суспільство ілюзією світлої європейської перспективи в окремо взятій сфері життя – українському підручникотворенні. Характерно, що жоден з учасників наради не наважився заявити про готовність власними зусиллями “виправити виявлені недоліки” і запропонувати більш досконалий підручник. На пропозицію зробити це, один з доповідачів сказав, що він відчуває себе комфортніше у ролі критика, а не автора. Воно й зрозуміло – ніякої відповідальності.

Не випадково висновку робочої групи викликали суперечливу оцінку у науковому середовищі, зокрема, серед вчителів, авторів підручників і методистів. За європейською риторику вони побачили зміст, далекий від “потреб українського суспільства”. Напевне, це відчувало й керівництво Українського інституту національної пам'яті. У 2009 р. на його замовлення було видано збірник статей Ігоря Гирича. Цей автор був

добре обізнаний з настроями в середовищі “єврореформаторів” від історичної освіти і запропонував свою точку зору на дискусії навколо підручників, яка істотно відрізнялася від тієї, яка була сформульована у робочій групі. Наведемо лише один фрагмент з його статті під назвою “Підручник як головний засіб будівництва держави”: “...Критики сучасних підручників виступають за викладання історії в школах за модифікованою й “підфарбованою” російською концепцією. Але оскільки відкрито про це сказати вони не хочуть, то вдаються до сумнівної ваги лицемірних евфемізмів, як-от: обстоювання переваг загальнолюдських цінностей над вузьконаціональними; інтересів людини над інтересами держави; боротьба з ксенофобією, антисемітизмом і русофобією; відстоювання історії народів, що населяють Україну перед історією лише української нації. Усі ці твердження цілковито неправдиві” [15, с. 41].

Врешті-решт, ніякого впливу на стан українського підручникотворення робота групи Наталії Яковенко не справила. Ні нової програми, ні “підручника нового покоління” з історії України не було створено.

Після президентських виборів 2010 р. і приходу до влади Віктора Януковича критика українських підручників посилилася, тепер вже з іншого боку. Згадали ідею “виправлення”, “узгодження” і навіть “спільного підручника”. У неї з’явилися могутні прихильники по обидва боки українсько-російського кордону, у тому числі в українських владних кабінетах. У квітні 2010 р. на першому з моменту утворення СНД з’їзді вчителів і освітянських чиновників колишніх союзних республік, який відбувся у столиці Казахстану м. Астані, заступник міністра освіти Білорусії запропонував створити єдині для усіх країн співдружності підручники з історії. Мова йшла лише про один з багатьох предметів, які вивчаються в школі – історію. Звідси можна зробити висновок, що вивченню цього предмета приділяється особливе, по-суті політичне значення.

Не у всіх делегатів з цього приводу була чітка позиція. Представників від України очолював начальник управління освіти Донецької облдержадміністрації Юрій Соловйов. Схоже, він не був готовий висловитися з приводу єдиного підручника і обмежився загальною фразою: “Это тяжелый, в том числе политический вопрос. У нас общие корни, общая тенденция развития, и когда политические вопросы вмешиваются в вопросы образования, вопросы истории, это не отвечает интересам людей, простого человека и ребенка” [16]. Зате досить чітко вимальовувалася точка зору російських делегатів. До столиці Казахстану вони приїхали не з “пустими руками”. В РФ, де з історії для кожного класу було декілька підручників, на найвищих рівнях стало обговорюватися питання про необхідність уніфікації їх змісту і навіть створення єдиного, обов’язкового для всіх учнів/вчителів тексту. Так чому б цей проект не реалізувати в умовах усіх країн колишнього СРСР?

Слід зазначити, що на квітневому з’їзді педагогічних працівників в Астані перспектива “єдиного підручника” не зустріла загального схвалення. Деякі делегати від нових пострадянських держав, що висловилися в обговоренні, говорили про глибокі теоретичні розбіжності між різними національними історичними школами, а представник України, як зазначалося вище, не дав чіткої відповіді. Але це не засмутило російську делегацію. Один з активних учасників з’їзду від Російської Федерації Олександр Філіпов – автор підручників і заступник начальника Національної лабораторії зовнішньої політики (ця недержавна за своїм статусом організація займається моніторингом підручників з історії в країнах пострадянського простору), оцінюючи перспективи появи єдиного підручника, говорив не стільки про ідеологічні суперечності істориків пострадянського простору, скільки про технічні перепони [16]. Цілковито зрозуміло, що це не так. Але, відчувачи, що про єдиний підручник поки що говорити просто недоречно, заступник міністра освіти і науки Росії Ісаак Калина запропонував компромісний варіант: “Учебник пусть останется у каждого свой, у каждой страны свои акценты, а вот книгу для учителя нужно сделать общую, чтобы учителя имели общее представление о истории наших государств” [17].

Заступник російського міністра знав, про що говорив. 13 травня 2010 р. ЗМІ повідомили про домовленість між міністрами освіти РФ і України про створення спільного навчального посібника для вчителів історії України та Росії.

Міністром освіти України в той час був Дмитро Табачник. Це був радикальний проросійський політик, який “прославився” безліччю антиукраїнських і навіть ксенофобських висловлювань. Деякі ЗМІ його навіть називали “нацистом”. Поява цієї особи на посаді Міністра освіти викликало збурення в суспільстві [18–20]. Так, Президент НАУКМА Сергій Квіт ще у березні 2010 р. звернувся до освітянської громадськості з закликом “публічно виступити проти Дм. Табачника – особи, неприйнятної на такій відповідальній посаді як Міністр освіти” [21].

Але Табачник, маючи підтримку Кремля, схоже, не звертав на це уваги. “Ми домовилися про спільне засідання комісії істориків України і Росії, – повідомив Міністр освіти України Дмитро Табачник. – І думаю, що зразу ж після візиту Дмитра Медведева в Україну наприкінці травня чи на початку червня таке засідання комісії відбудеться в Києві. У нас є цікаві напрацювання по створенню спільного навчального посібника для вчителів історії і суспільствознавства”. Міністр запевнив, що до кінця 2010 р. посібник буде готовий. “Видамо ми його швидко, – зазначив міністр, – а охоплювати він має період від початку стародавньої історії, утворення людського суспільства на території України та Росії і до XXI століття” [22]. Про персональний склад комісії і за яким принципом йшов підбір до неї, не говориться. Що ж до спільних підручників, то міністр Дмитро Табачник зауважив, що про це говорити “передчасно”, а віце-прем’єр Володимир Семиноженко 14 травня 2010 р. заявив категоричніше: “Коли говорять, що буде україно-російський підручник (з історії), то я хочу сказати, що він не планувався і не планується. У нас будуть українські підручники, у Росії – російські” [23]. Ця обережна точка зору, схоже не відповідала новим політичним віянням, які йшли з Москви. Там вимагали “всього і негайно”. Через деякий час Семиноженко, до речі, один з досить авторитетних членів ПР, відомий у науковому світі вчений-фізик, академік НАН України, був усунутий зі своєї посади.

Теоретично, зміст навчального посібника для вчителів повинні були визначати обидві сторони. Але в умовах президентства Януковича тон задавала російська сторона, яка представляла російське підручникомисання.

...Мабуть, щось з самого початку пішло не так. Серед науковців Інституту історії України НАН України бажаючих працювати в спільній комісії виявилось мало. Попередній досвід спілкування з офіційною російською наукою не надавав бажання створювати спільний підручник. Про це відверто заявив заступник директора Інституту НАН України Станіслав Кульчицький, а співробітниця відділу новітньої історії цього Інституту Тетяна Бикова сказала кореспонденту газети "Сегодня": "Росія ніколи не визнає, що була в чомусь винна. Ситуація, що склалася, нагадує анекдот, коли герой остаточно переконаний, що в світі існує лише дві думки; його і невірна...". Автор цих строчок також зустрів інформацію про можливе співробітництво у проєкті вкрай негативно. В газеті "День" на початку червня 2010 р. була опублікована моя стаття "Краткий курс" для України писати не будемо", де було зроблено невтішний прогноз: "Перед нами проєкт нового "Краткого курса истории" для України. Спочатку буде посібник для вчителів із "правильним розумінням минулого" і грифом МОН, а потім на основі нього напишуть шкільні підручники. В Росії це вже було. Тепер наша черга?" [24].

Спільна робоча група була створена лише у жовтні 2010 р. Зразу ж виявилось, що у поглядах на минуле між російськими і українськими істориками існують досить серйозні суперечності. Як їх узгоджувати? У росіян був готовий рецепт. Ксенія Костіна, голова правління громадської організації "Государственный клуб", яка спонсорувала видання відомих в Росії Книг для вчителя Данилова і Філіпова, всерйоз заговорила про необхідність міждержавної комісії політиків, яка в масштабах СНД буде запобігати "пересмотру історических событий и фактов". Тобто йшлося не про наукові дискусії, не про вивчення нових джерел, наприклад, документів таємних служб радянського часу, не про освоєння нових дослідницьких технологій, а про рішення чиновників, які вкажуть дослідникам, що правильно, а що - неправильно.

Костіна йшла по стопам депутатів Держдуми РФ. Ще у квітні 2009 р. депутатська група за активної участі Костянтина Затуліна внесла проєкт Федерального закону "О противодействи и реабилитации в новых независимых государствах на территории бывшего СРСР нацизма, нацистских преступников и их пособников". Поняття "реабілітація нацизму" тлумачиться надзвичайно широко. Під нього цілком можна підвести не лише політиків, але й авторів наукових досліджень в Росії і державах пострадянського простору, незгодних з офіційною точкою зору. Передбачено великий штраф або тюремне ув'язнення від 3 до 5 років. Проєкт не став Законом. Але не було ніякої гарантії, що його взагалі не буде. Причому, сьогодні вони приймуть закон, спрямований на "правильне висвітлення" історії Другої світової війни, завтра справа дійде до інших сторінок "спільної історії".

В таких умовах у жовтні 2010 р. почала працювати спільна українсько-російська робоча група з розробки спільного навчального посібника. До її складу з українського боку входили вчені Інституту історії України, НАН України, Інституту педагогіки Академії педнаук України, Інституту археології, Українського інституту національної пам'яті та ряду інших установ. Очолював цю групу директор Інституту іновачійних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України Олександр Удод. Авторів українських підручників до складу комісії не включили, а ті науковці, які стали членами цієї групи не дуже афішували свою участь в ній.

Незважаючи на сприятливі політичні умови і ретельно підібраний склад авторів, робота над проєктом спільного підручника/посібника йшла повільно. Але все-таки йшла.

Першим продуктом українсько-російської групи стала книга для вчителів під назвою "Україна і Росія на перехрестях історії", як вийшла у грудні 2012 р. Книга складається з чотирьох розділів-модулів, кожен з яких виданий окремою брошурою. Теми модулів: "Культура Давньої Русі", "Російське дворянство і українська шляхта в повсякденні й соціально-політичному житті XV-XVII ст.", "Повсякдення радянської людини у другій половині XX століття", "Значення Києво-Могилянської Академії у розвитку української та російської освіти". Назвати ці теми "перехрестям історії" можуть лише великі фантазери від політики.

Про жодну подію, яка справді могла претендувати на статус історичного "роздоріжжя", автори вирішили взагалі не згадувати. Зокрема, у виданні нічого не розповідається про діяльність Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, існування України у складі Російської імперії, Українську революцію і російсько-українські війни 1917-1920 рр., Голодомор 1932-1933 рр., масові репресії сталінського режиму, Другу світову війну і ОУН-УПА.

У грудні 2012 р. багатьом здавалося, що справді "далі буде". Коментуючи підсумки роботи, представник української групи авторів цього спільного посібника заявив, що це тільки початок: "Ми будемо рухатися далі, доки не створимо універсальний вчительський посібник, який повністю охоплює всі теми, всі курси історії, які викладають і в Україні, і в РФ". Керівник групи російських авторів цього посібника погодився з цією думкою, але заявив, що вважає, що від перебування у складі Російської імперії, а потім СРСР українці отримали не тільки негатив, але й навпаки. Напевне, звести різні думки з цього приводу до однієї "правильної" (російської?), це і була справжня мета проєкту.

Але, схоже, Міністерство освіти, очолюване Дмитром Табачником, не захотіло чекати, коли ж російсько-українська група узгодить тексти і подасть свої пропозиції. Мета була вже визначена і Міністр йшов до неї форсованим маршем. З допомогою спеціально підібраної робочої групи з розроблення навчальних програм з історії, очолювати яку доручили члену-кореспонденту Національної академії педагогічних наук України, доктору педагогічних наук, професору, завідувачці лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки Національної академії педнаук України Олені Пометун (до речі, була членом українсько-

російської групи з написання спільного посібника), у 2012 рр. було внесено зміни до програми з історії України для 5 - 9 класів.

Проаналізувавши програму для 5 класу, кандидат педагогічних наук Сергій Терно констатував: "Замість "Київської держави" – "київські князі"; замість "Козацької республіки та Української козацької держави" – "Українське козацтво у битвах і походах"; замість "Відродження Української держави в 1917-1920 рр." – "Українці в революції 1917-1920 рр." тощо. Отже, зникає поняття "Українська держава", натомість постають окремі знеособлені фігури князів, козаків тощо". Текст нової редакції програми навіював думку, що не було ніякої української держави, не було видатних українців, які обстоювали ідею української державності. А сама держава постала лише у 1991 р. з проголошенням незалежності, що породжує відчуття штучності та випадковості цієї події. А згідно із закономірностями сприйняття, перше враження часто буває найсильнішим і таким, що нерідко визначає усе подальше сприйняття історії України [25].

Сергій Терно поставив питання: а як же було в Росії, з якою узгоджувався текст спільного посібника? Виявилось, що у відповідності з державними програмами на уроках історії в Російській Федерації вже у 4-5 класах учні засвоюють поняття "Давня Русь", "Давня Москва", "Давньоруська Держава". В контексті історії Росії вони знайомляться з таким історичними постатями, як Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Дмитро Донський, Іван Грозний, Мінин і Пожарський та ін. [26]. В Росії і не думали відмовлятися від своєї версії вітчизняної історії, де питання державотворення стояли чи на першому плані.

Оскільки нові програми з історії України передбачали внесення до підручників змін політико-ідеологічного характеру, необхідно було потурбуватися і про авторів. Щоб спростити завдання, був сформований новий склад авторів підручників. Ними стали члени робочої групи по складанню навчальних програм з історії, які були згодні реалізовувати гласні і негласні пропозиції Міністра. Тобто те, на що не наважилися автори спільного російсько-українського посібника, повинні були зробити повністю підконтрольні Міністерству автори нової програми.

Схоже, ці автори з легкістю погоджувалися співпрацювати з новим Міністром, про погляди якого на історію добре знала вся Україна. Без сумніву, вони добре усвідомлювали, що під керівництвом Табачника відбувається перегляд історії у відповідності з великодержавними інтересами Москви і настроями комуністальної частини українського суспільства. Важко повірити, що вони не розуміли, що за "здачею" власного минулого може наступити втрата майбутнього – державної незалежності.

Про готовність йти по цьому шляху засвідчили тексти двох нових підручників для 5 класу, які вийшли з друку у 2013 р. Мова йде про книги Олени Пометун, Ірини Костюк, Юлії Малієнко "Історія України (Вступ до історії)" та Віталія Власова "Історія України (Вступ до історії)". Підручники отримали гриф МОН України. Хоча під тиском громадськості автори включили інформацію про деякі ключові події і персоналії з вітчизняної історії, але загалом, за оцінкою Віктора Мисана, "історія в авторському тексті О.Пометун, І.Костюк, Ю.Малієнко подана настільки фрагментарно, кучо, що просто диву даєшся. А де ж задекларовані й обіцяні багатоперспективність, багатоаспектність, полікультурність? Автори згадали про національну трагедію євреїв у роки Другої світової війни – Голокост, але жодним словом не обмовилися про Голодомор, депортацію кримських татар, втім як і про інші, не менш знакові національні трагедії... Перед школярами з підручника, назва якого "Історія України (Вступ до історії)", постає ампутована історія, обрізана, понівечена в авторській інтерпретації, з помилками" [27].

Подібні тенденції до перегляду історії в дусі а-ля Табачник спостерігаються в інших підручниках, які були опубліковані в 2011-2013 рр., зокрема в "Історії України" для 10 і "Історії України" для 11 класу, авторами яких були Олена Пометун і Нестір Гупан [28; 29].

Зайвим доказом курсу на радикальний перегляд історії було, серед іншого, і рішення вилучити з переліку осіб, про яких необхідно знати для того, щоб скласти в 2013 р. ЗНО з історії України, імена Степана Бандери та Романа Шухевича. Натомість до переліку історичних персоналій додано секретаря ЦК Компартії (більшовиків) України Георгія П'ятакова і відомого більшовика Миколу Щорса.

Таким чином, Міністерство освіти і науки України часів Дмитра Табачника цілеспрямовано підлаштовувалося під настрої російського керівництва, фактично, обслуговувало його "історичну політику". Це відбувалося шляхом перегляду програм з вітчизняної історії, створення на підставі їх нового покоління підручників, а в перспективі – єдиного для України і Росії навчального посібника. Така політика була закамуфльована розмовами про необхідність впровадження в підручниках з історії педагогічних інновацій, зокрема, подолання етноцентризму і реалізацію антропологічного підходу, полікультурності і т. ін. Вчорашні прихильники евразійства стали називати себе послідовними прибічниками європейських цінностей.

Але це ідеологічне маніпулювання зустріло опір професійних істориків, педагогів, діячів культури, широкої громадськості. Так, один з керівників провідної наукової установи в Україні - Інституту історії України НАН, так прокоментував підсумки роботи спільної російсько-української комісії так: "Єдиного погляду на історію немає і бути не може! Створення спільного посібника - це спроба знову повернути нас до єдиної держави без урахування національної ідентичності. Те, що співробітники інституту брали участь у написанні посібника, - їхній особистий вибір і особиста відповідальність".

Ця точка зору відбивала переконання більшості професійних українських істориків. Поки Україна залишається незалежною державою, бажання створити "спільну" з Росією історію, слід розглядати в контексті прагнення позбавити її незалежності. Не більше, і не менше. Не відходячи від науки, знайти ту "середню лінію", на якій би поєдналося українське і російське бачення складних сторінок історії (а саме вони становлять її суть), не вдалося. І у цьому немає нічого дивного. Історія – особлива дисципліна. Це – не фізика, чи математика. Написані спільно з росіянами підручники з цих наук залишаться лише підручниками з фізики чи математики. Може тому такі проекти в Росії нікого не цікавлять. Інша справа – "спільна історія"

України і Росії, яка насправді виявиться історією Російської держави і кроком до позбавлення України її незалежності.

І така точка зору домінувала в українському академічному середовищі і поза ним. По суті, російський проект створення спільного підручника/посібника з самого початку його реалізації виявився ізольованим. А крах режиму Януковича у лютому 2014 р. взагалі поставив жирний хрест на цьому антиукраїнському проекті.

Замість післямови

На стінах багатьох шкіл України сьогодні висять меморіальні дошки в честь героїв АТО, які загинули, захищаючи Україну. Ці скорботні знаки щоденно нагадують про жорстокі реалії часу. Сучасна російсько-українська війна вимагає переосмислення історії. Той образ минулого, який до недавнього часу навіювався вітчизняною історіографією (і, відповідно, шкільними підручниками), допускав різні варіанти погіршення відносин з Росією, але виключав війну. Але у лютому 2014 р. вона почалася і її кінця не видно.

Війни не починаються без серйозних причин. Це добре знає кожен учень. Сучасна російсько-українська війна також має глибокі корені. Їх аналіз вкрай необхідний, серед іншого, і для усвідомлення того, чи правильно ми писали підручники з історії і що у них слід виправити.

Коли у першій половині 90-х рр. створювалися перші підручники з вітчизняної історії, у свідомості українського суспільства домінувало переконання, що незалежному існуванню України нічого не загрожує. Вважалося, що зовнішніх ворогів у нас немає, а з внутрішніми якимось впораємося. Окремі попередження протилежного характеру не сприймалися всерйоз. Та виявилось, що політики помилялися а науковці робили невірні висновки. Насправді, коли в 1991 р. Радянський Союз розпався і Росія була змушена визнати незалежну Україну, її керівництвом це було сприйнято як прикра випадковість, історична аномалія, що підлягає виправленню. Власне, політика реставрації імперії велася російським керівництвом з першого дня проголошення незалежності України. Особливо посилилася вона з приходом до влади Володимира Путіна, який заради повернення України під повний контроль Росії згоден був війну. Сьогодні очевидно, що агресія путінського режиму в Україну готувалася довго і різнопланово. Вона увійшла в історію як "гібридна війна".

Серед іншого, складовою її частиною є широкомасштабна інформаційна війна. Центральне місце в ній займають питання трактування історії – "історична політика". В цій війні беруть участь відомі російські діячі, серед яких є й ті, що народилися і вирости в Україні, але історичної освіти не мають. Про Валентину Матвієнко, яка 2012 р. озвучила російську ідею "спільного підручника", вже говорилося. Згадаємо ще одного "землячка з цинковими гудзиками" - Сергія Глазьева. Про нього відомо, що він народився в Запоріжжі, закінчив там середню школу, а вже у Росії здобув вищу економічну освіту, став академіком, зробив політичну кар'єру і вважається чи не головним радником Президента РФ по Україні. У 2014 р, в умовах агресії РФ в Україні, його "талант" політичного містифікатора розквітнув пишним цвітом. Ось як він оцінює бандитів і терористів, які чинять під прикриттям російських військ беззаконня в Донбасі: "Люди, вставши на захист Новоросії, совершают подвиг мирового масштаба, пытаются остановить агрессию США и не допустить новой войны в Европе. Их миссия – продолжение нашей общей тысячелетней истории, сохранение Русского мира, остающегося едва ли не последней опорой цивилизации" [30, с. 3]. Таким чином, за переконанням Глазьева, "Русский мир" - чи не остання опора цивілізації. Не більше, і не менше.

Активну участь в "гібридній війні" з Україною беруть професійні російські історики.

Для прикладу, звернемо увагу на монографію О. Смірнова "Проект Новоросії. История русской окраины", яка вийшла на початку 2015 р. в Москві. Про цю книгу в Росії пишуть, що вона руйнує "всі підстави прагнень нинішньої України в асоціацію Європейських країн" і що несправедливо Україну називають "невід'ємною частиною європейської історії і культури". Насправді, подібна друкована продукція не має відношення до науки і нічого не "руйнує". Вона розрахована на неспеціалістів, які не розуміються в історії, але в умовах інформаційної війни охоче сприймають антинаукові фальшивки за правду.

Зміст подібних книг краще прокоментувати словами російського історика Костянтина Єрусалимського, який – один з небагатьох – наважується на критику угодницької позиції своїх колег: "Історики не просто підтримують Путіна словом і ділом; в Криму і на Донбасі вони на крок вперед російського президента, на передовій, без страху і докори, під загрозою санкцій вони готові стояти за свої історіографічні міфи й історіософські мрії" [31].

Для багатьох в Україні така позиція російських науковців стала несподіванкою. Коли після проголошення незалежності в Україні вголос заговорили про європейську інтеграцію, то вважалося, що це природні прагнення, які ніхто в світі не можна ставити під сумнів. Однак, ми не помітили, що її керівництво Росії люто ненавиділо Європу і не допускало навіть думки про її зближення України з Європою. По-суті, в Україні серед широкого загалу не знали справжніх намірів путінської Росії, або закривали на них очі. Усі найвідоміші російські українофоби вільно роз'їжджали по Україні, популяризуючи серед своїх прибічників зоологічну ненависть до неї. Те, що вони говорили, українська влада оцінювала як цілком прийнятне, посилаючись на європейські демократичні норми. Українофоба Сергія Глазьева навіть було обрано іноземним членом Національної академії наук України. У країні сформувалася потужна антиукраїнська "п'ята колона", яка проникла у всі сфери суспільного життя і діяла майже відкрито. У той же час, прагнення значної частини українського суспільства зміцнити суверенітет Української держави, ліквідувати наслідки тоталітарного минулого, надати належне місце в житті українській мові і культурі, ушанувати її національних героїв зустрічалось з настороженістю, прирівнювалося до націоналізму і навіть фашизму.

Потім була Революція гідності і російсько-українська війна. Як відомо, війна, змінює погляд і на минуле, і на майбутнє. Те що здавалося другорядним, випадковим, тепер виявилось значущим, важливим. Ті, що

називали себе антифашистами, виявилися справжніми фашистами. Ті, хто нав'язував Україні своє розуміння європейських цінностей – виявилися затятими антиєвропейцями.

У контексті цього поставимо перед собою питання: якою була б поведінка українців в умовах сучасної російсько-української війни, коли б вони сприйняли бачення історії України, які пропонували в 90-ті рр. комуністи, з початку 2000-х рр. років олігархи, весь період незалежності російські історики і представники російської "п'ятої колони" в Україні?

Це питання можна конкретизувати:

– Який висновок слід зробити, визнавши, наприклад, по відношенню до реалій сучасності концепцію "триєдності русскої нації" і "збирання русских земель" ?;

– Як зміниться наше сприйняття власної історії, коли ми погодимося з російською імперською тезою, що українська нація є "проектом М. Грушевського і його сторонників", а не результатом тривалого історичного розвитку?;

– Чим обернеться визнання русифікації як неминучого і закономірного супутника модернізації, суспільного прогресу?;

– Що означатиме визнання УНР, ЗУНР і Української держави Скоропадського - невдалими спробами українського державотворення?;

– Які зміни відбудуться в нашій історичній свідомості, коли ми визнаємо, що Голодомору 1932-1933 рр. в Україні не було, а були лише несприятливі погодні умови і деякі помилки керівництва СРСР при проведенні колективізації, які й спричинили людські жертви;

– Що буде означати для України визнання Й. Сталіна "ефективним менеджером", а масові репресії - "прагматичним інструментом вирішення народногосподарських завдань" ?;

– Які наслідки буде мати сприйняття ідеї В. Путіна, що війну 1941-1945 рр. виграв російський народ, а не народи СРСР?

Продовжимо перелік питань, акцентувавши увагу на критичних закидах з боку сучасних вітчизняних критиків підручників. Зокрема:

– до чого б привела б відмова від збереження в історії України пріоритетності національного компонента;

– що означало б ігнорування безперервності українського історичного процесу від найдавніших часів до сьогодення, яку у свій час запропонував Михайло Грушевський і яка увійшла у структуру підручників?

– до чого б привела відмова авторів підручників від ідеї пріоритетності української політичної історії?

– як би вплинула на свідомість сучасних українців відмова від того, що критики підручників називають "надмірним козакофільством" ?

– якою б стала історія України, коли б у ній не говорилося б про її становище у складі інших держав як особливого типу колоніальної залежності?

Перелік цих питань можна продовжити. Але відповідь зрозуміла: прийняти все це значить відмовитися від власної національної ідентичності, оголосити незалежність України історичною помилкою. Напевне, на це сподівався Путін і його оточення, починаючи війну з Україною.

Але цього не сталося. І незалежність України була збережена. Не в останню чергу й тому, що у свій час був захищений Підручник з історії України.

Джерела та література

1. Данилов А.А. Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств / Данилов А.А., Филиппов А.В. – М., 2009. – 389 с.
2. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер. – Львів : Видавництво Українського Католицького Ун-ту, 2007. – 372 с.
3. История России, 1990-1945 гг. Книга для учителя. 11 класс / В.Д. Соловей, А.А. Данилов, А.С. Барсенков и др.; под ред. А.А. Данилова. – М. : Просвещение, 2009. – 447 с.
4. История России. 1945-2008. Учебник для 11 кл. / Под ред. А.А. Данилова, А.И. Уткина, А.В. Филиппова. (2-е изд.). – М. : Просвещение, 2008.
5. Филиппов А.В. Новейшая история России, 1945-2006 гг. : кн. для учителя / А.В. Филиппов. – М. : Просвещение, 2007. – 494 с.
6. Долуцкий И. Учитель, автор запрещенного учебника истории XX века – о нынешних школьных учебниках / И. Долуцкий // Режим доступа: <http://grani-tv.ru/entries/472/>.
7. "Учебник Филиппова": продолжение полседаловало – Режим доступа: [Pehttp://urokiistorii.ru/current/view/2009/10/uchebnik-filipppova](http://urokiistorii.ru/current/view/2009/10/uchebnik-filipppova).
8. О концепции курса "История России. 1900-1945 гг." – Режим доступа: http://www.prosv.ru/umk/ist- obsh/info.aspx?ob_no=15378.
9. Героизация безбожников не может объединить народы исторической России – Режим доступа: <http://www.rusk.ru/newsdata.php?idar=41850>.
10. Данилов А.А. История России. 1900-1945 гг. Учебник. 11 кл. / А.А. Данилов. – М. : Просвещение, 2009.
11. Боде В. Эффективный менеджмент сталинизма. Готовится новый учебник истории России / В. Боде – Режим доступа: <http://www.svobodanews.ru/content/article/462362.html>.
12. День. – 2005. - 9 квітня.
13. Відкритий лист українських істориків, інтелігенції та представників громадськості з приводу перегляду української історії // Архів автора.
14. Шкільна історія очима істориків-науковців [Текст] : матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / упоряд. та ред. Н. Яковенко. – К. : Вид-во ім. О.Теліги, 2008. – 128 с.
15. Гирич Ігор. Історія України нового часу в сучасній шкільній освіті / Ігор Гирич – К. : ВД "Стилос", 2009. – 64 с.
16. Одна правдивая история. Педагоги и чиновники стран СНГ обсудили возможность написания общего учебника – Режим доступа: <http://vremya.ru/print/252517.html>.

17. Учителя СНГ хотят создать единый учебник по истории (27.04.2010) – Режим доступу: <http://irtafax.com.ua/news/2010/04/2010-04-27-03.html>
18. Сухобок С. Гуманитарная катастрофа Януковича – Режим доступу: http://www.politarena.org.ua/2009/09/28/gumanitarnaja_katastrofa_viktora_janukovicha.htm
19. Матола Віторія. Антиукраинская риторика Табачника: за “руський мір” без галичан – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/59174>
20. Табачник трактує історію так: Сталина в учебники, Бандеру на свалку – Режим доступу: <http://for-ua.com/ukraine/2010/06/07/080457.html>
21. Могилянка тежє виступає протів “полковника історических наук” Димона – Режим доступу: <http://obkom.net.ua/news/2010-03-16/1357.shtml>
22. Україна й Росія розроблять спільні посібники для вчителів історії – Табачник – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/articleprintview/2041283.html>
23. Семиноженко не буде писати підручник історії з Росією – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2010/05/14/5040129/>
24. Турченко Ф. “Краткий курс” для України писати не будемо / Федір Турченко // День. – 2010. – 1 червня.
25. Терно С. Хто голосніше за всіх кричить: “Тримайте злодія!”? (відповідь на статтю члена-кореспондента НАПН України, доктора педагогічних наук, професора, завідувачки лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України, члена робочої групи Міносвіти О. Пометун “Історія однієї фальсифікації”, “Українська правда”, 07.02.2013) – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/dyskusiya/583-serhii-terno-khto-holosnishe-za-vsikh-krychyt-qtrymaite-zlodiiiaq>.
26. Терно С. Нова програма з історії – повернення в тоталітарне минуле? – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/675-serhii-ternonova-prohrama-z-istorii-povernennia-v-totalitarne>.
27. Мисан В. “ІСТОPIЯ” БЕЗ ІСТОPIЇ або, у що вступили сучасні п’ятикласники – Режим доступу: <http://education-ua.org/ua/articles/120-istoriya-bez-istoriji-abo-u-shcho-vstupili-suchasni-p-yatiklasniki>
28. Пометун О. Історія України. 10 клас / Пометун О., Гупан Н. – К. :Освіта, 2012. – 228 с.
29. Пометун О. Історія України. 11 клас / Пометун О., Гупан Н. – К. : Освіта, 2012. – 336 с.
30. Русская история. (Популярный журнал). – Москва, 2014. – № 3 (30)
31. Ерусалимский К. Они сражались за Новороссию – Режим доступу: <http://polit.ru/article/2015/03/30/fighting/html>.

Turchenko F. G. How the first textbooks on history of Ukraine were created.

The article is about books on the history of Ukraine, which were written in the first years of independence. General political situation, which occurred in the context of the reorganization of school historical education developed new programs and concepts of historical education, were discussing new books are characterized. The circumstances of the creation of a team of historians, Zaporizhzhya, Donetsk and Dnipropetrovsk university textbooks on the history of Ukraine for 7-11 classes disclosed in the context of the situation. Considerable space is devoted to attempts by pro-communist political forces in Ukraine, particularly its southeastern regions influence the content of textbooks. The failure of these attempts is described.

Key words: history of Ukraine, the school textbook, “regional textbook”, methodology of history, national identity.

Турченко Ф. Г. Как создавались первые учебники по истории Украины

В статье речь идет об учебниках по истории Украины, которые были написаны в первые годы независимости. Характеризуется общеполитическая ситуация, в контексте которой происходила реорганизация школьного исторического образования, разрабатывались новые программы и концепции исторического образования, проходило обсуждение новых книг. В контексте этой ситуации раскрываются обстоятельства создания коллективом историков Запорожского, Донецкого и Днепропетровского университетов учебников по истории Украины для 7–11 классов. Значительное место отводится попыткам прокоммунистических политических сил Украины, в частности ее юго-восточных областей, повлиять на содержание учебников. Описывается провал этих попыток.

Ключевые слова: история Украины, школьный учебник, “региональный учебник”, методология истории, национальная идентичность.